

Hoe behouden we monumentale wandkunst?

Wie het weet mag
het zeggen

'Te sloop'. Deze woorden waren enkele jaren geleden te lezen op makelaarsborden in de Haagse wijk Transvaal. Heel even werd je door de interventie van kunstenaar Tilmann Meyer-Faje aan het wankelen gebracht. Was dit echt? Met de borden verwees hij naar de herstructurering in dit stadsdeel en naar de koopwoningen waar een deel van de oude sociale woningen plaats voor maakt.

Stadsvernieuwing is van alle tijden. Sloop is nodig voor groei. Op dit moment gaat er in Nederland een sloopgolf door de wederopbouwarchitectuur, met name in de grote steden. Maar ook gebouwen van recenter datum gaan tegen de vlakte. Na een paar decennia voldoen ze niet meer aan de huidige eisen die

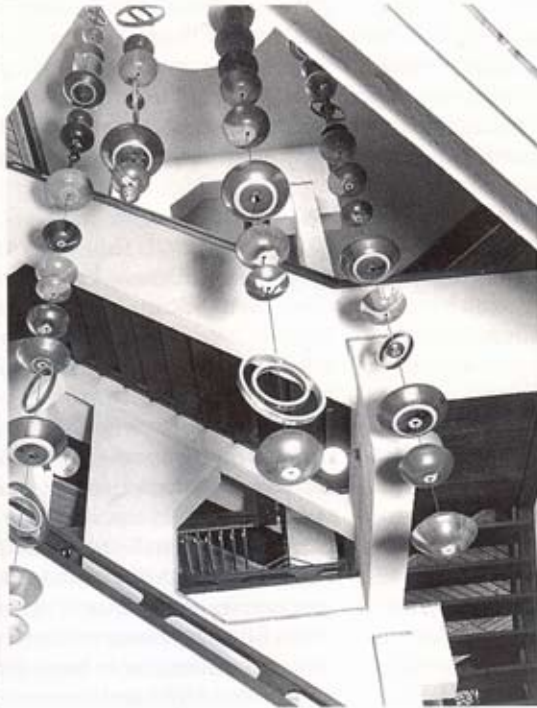
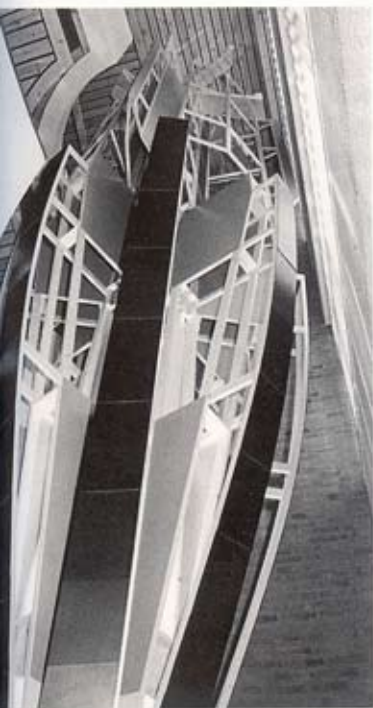
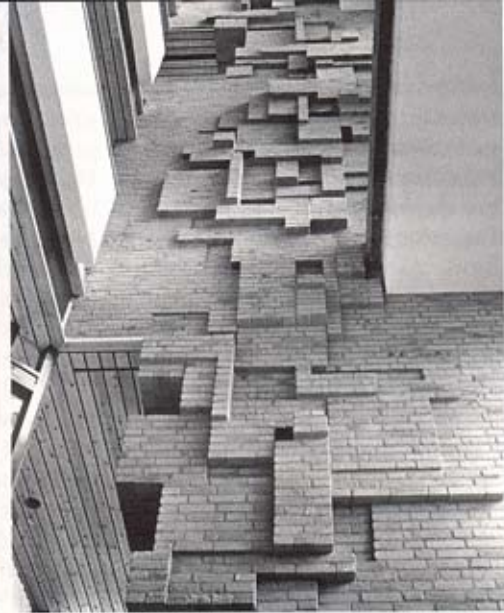
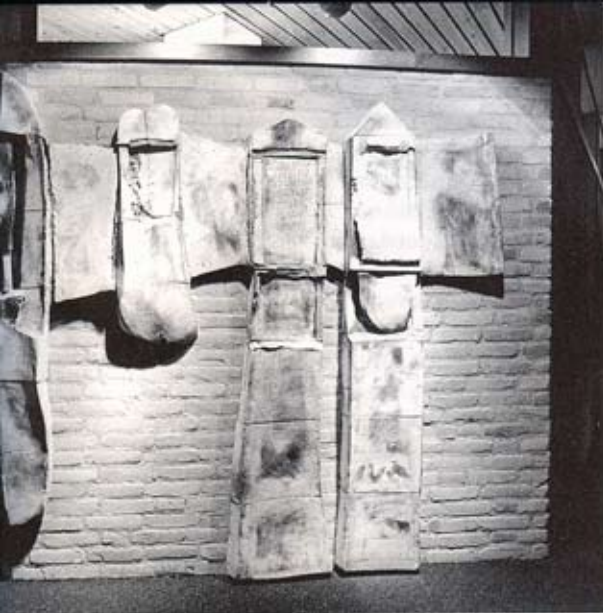
we aan gebouwen stellen op het gebied van onderhoud, energieverbruik of ARBO. Bij bedrijven is imagebuilding ook een reden voor nieuwbouw. In Utrecht gaan de 'Sterren', zoals de oudbouw van het Provinciehuis in Rijnsweerd ook wel genoemd wordt, ter ziele. Naast de uitbreiding met toren uit 1996 komt een nieuw gebouw. De Provincie staat nu, net zoals de gemeentebesturen van de grote steden, voor een ingewikkeld vraagstuk. In het structuralistische complex, in fases gebouwd tussen 1977 en 1985, bevinden zich, net als in veel wederopbouw wijken, monumentale wandkunstwerken.

Hoe kunnen deze worden behouden? Wat kost het om de muurvast zittende werken uit hun omgeving te halen, waar

boven: Kees van Rensen,
reliëf in chamotteklei (1977)
Joop Hekman, baksteenreliëf (1977)

tekst:
Véronique Hoedemakers
foto's:
Provincie Utrecht

onder: Huub Gommans, fontein van keramiek (1978)
Marianne Franken, hangende steengoedschijven (1978)
Gerard Hali, *Boorschacht naar het middelpunt der aarde*, hout en kunststof (1986)

kunnen ze herplaatst en wat zijn de juridische consequenties bij eventuele sloop? Om dit vraagstuk consciëntieus aan te pakken vraagt de provincie het Instituut Collectie Nederland (ICN), dat op landelijk niveau een onderzoek startte, om advies.

Sterren

Hoewel het sterrencomplex minder tot de verbeelding spreekt dan muziekcentrum Vredenburg, stoelen beide gebouwen op dezelfde gedachte, en gebruiken ze een vergelijkbaar idioom.

Na een periode van grootschalig modernistisch bouwen zocht men naar een vorm van architectuur waaruit de menselijke maat weer sprak. Die werd gevonden in het gebruik van gelijkvormige segmenten die, als schakels in een ketting, door herhaling een grotere, flexibele structuur formen. In het Provinciehuis van architect J. Lengkeek heeft elk stervormig bouwdeel een centrale open trap, wordt er door uitstulpingen en inspringingen een relatie gelegd met de buitenruimte, en tref je overal in de gangen zithoeken. Want ontmoeten 'moest' van de structuralistische bouwers.

In en rond de vides bij de trappen concentreren zich de meeste kunstwerken: wandtapijten, wandreliëfs, installaties. Een kunstcommissie waarin de architect was vertegenwoordigd verstrekke opdrachten of kocht

werken aan, met als resultaat een grote harmonie tussen gebouw en kunst en tussen de kunstwerken onderling. Dat komt mede omdat ze in dezelfde tijd als het gebouw zijn gerealiseerd en één tijdsbeeld neerzetten. De terughoudende aardetinten en de keuze voor keramiek (tot in de zitelementen in de zithoeken) past bij het baksteen waar in- en exterieur mee is bekleed. Zo is er een bijzonder dubbelzijdig bakstenen reliëf van Joop Hekman dat zich over twee verdiepingen uitstrekt, en een abstract keramisch wandreliëf van Jan van der Vaart. Handelsmerk van deze in 2000 overleden keramist is het gebruik van geometrische vormen, die in dit werk geleidelijk van de ene in de andere vorm veranderen. Zijn glazuren zijn ook bijzonder, zoals het hier gebruikte metaalkleurige bruinzwart.

Stappenplan

Chantal van Doorn, beleidsmedewerker Cultuur bij Provincie Utrecht, vertelt over de eerste stap die richting een mogelijk behoud van de collectie is gezet. "We hebben de werken geïnventariseerd, gedocumenteerd en hun conditie beschreven. Een volgende stap is een keuze te maken in wat we willen behouden. Bepalend daarvoor is de waarde van een werk, maar ook in hoeverre de kunstenaar of diens nabestaanden nog te benaderen zijn." Een beleidsnotitie over hoe

om te gaan met de kunstwerken is in voorbereiding. Intussen onderzoekt ze met de collectie-beheerder of ze kunstenaars kunnen benaderen om hun werk te komen taxeren. Ook vormen zich ideeën over het onderbrengen van werken bij een culturele organisatie. "De wandtapijten zouden we bijvoorbeeld kunnen onderbrengen bij een museum. We willen er op een zorgvuldige manier mee om gaan" benadrukt Van Doorn. "Hoe werkt het nu eigenlijk? Hoe herplaats je objecten? Hoe vloeien ze af? Met deze vragen zijn we naar het ICN gestapt. Omdat wij al werk van hen in bruikleen hebben was dat vrij voor de hand liggend."

ICN

"We krijgen veel vragen van gemeenten, beheerders van gebouwen en familieleden van kunstenaars, want de meeste kunstenaars uit die periode zijn inmiddels overleden", zegt Rutger Morelissen van het ICN. De kern van de problematiek heeft te maken met het auteursrecht en de juridische consequenties als dat geschonden wordt. Het is verplicht de kunstenaar te betrekken bij alle veranderingen die van invloed zijn op het kunstwerk. Bij overlijden gaat het auteursrecht voor 70 jaar over op de erven, en is het dus verplicht hen bij veranderingen te betrekken. De eigenaar moet met een voorstel komen en een dialoog tot

stand brengen. Bij sloop moet hij de gelegenheid bieden het werk eerst uitvoerig te documenteren. Kunstenaars of hun nabestaanden kunnen door een beroep te doen op de zogenaamde morele rechten zich verzetten tegen aanpassing of vernietiging van het werk.

Zo zou het moeten gaan. Maar in veel gevallen loopt het al vanaf het begin verkeerd. Vaak is er niet eens het besef dat het om kunst en auteursrecht gaat. Hoe veel al is verdwenen en in welk tempo is onbekend.

De rappe verdwijning van ons cultureel erfgoed hangt samen met het feit dat de wederopbouw-architectuur noch de kunst bescherming van een monumentenstatus geniet. De Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten is een inventarisatie van architectuur begonnen voor de periode 1945-1965. Het ICN stimuleert een dergelijke inventarisatie van monumentale wandkunst uit dezelfde periode. Morelissen: "Eerst moeten we de nog bestaande kunstwerken in kaart brengen. Vervolgens kan een afgewogen selectie gemaakt worden. Het bijzondere van deze periode was integratie van beeldende kunst en architectuur. De kunst was toen echt optimaal geïntegreerd in de architectuur. En kunstenaars pasten destijds nieuwe technieken toe. Jules Chapon maakte glas in staal, een techniek die hij

De kunst was toen optimaal geïntegreerd in de architectuur. Dat is lastig als een pand gesloopt of verbouwd wordt.

zelf ontwikkelde en die maar een handjevol kunstenaars hanteerden. Louis van Roode maakte de keramische steentjes van zijn mozaïeken zelf en experimenteerde daarbij met pigmenten en glazuren. En het glas in beton werd vlak na de oorlog in Frankrijk uitgevonden en al snel daarna voor het eerst in Nederland toegepast.”

De inventarisatie moet leiden tot een keuze voor behoud van een representatieve groep werken. Want het is hoog tijd de vraag te stellen wat er op de erfgoedlijst moet komen. Op die manier kan sloop van waardevolle werken worden voorkomen. Van belang voor de selectie zijn de plaats van het werk binnen het oeuvre van de kunstenaar en de monumentale collectie van een stad of provincie, de wisselwerking met de architectuur, de kunsthistorische waarde, de techniek, de uitvoering en de huidige staat.

Niet populair

De monumentale wandkunst kampte lange tijd met een imago-probleem. Betonreliëfs, mozaïeken of sgraffito's doen gedateerd aan en hebben nu eenmaal een lagere aaibaarheidsfactor dan bijvoorbeeld de fluxuskunst van Wim T. Schippers, pop-art of de talrijke designartikelen die sinds de jaren vijftig in de Nederlandse huishoudens verschenen. Dat is vreemd, want reken maar dat onze recente cultuurgeschiedenis

'in' is. Met de lange rijen voor de tentoonstelling *Knus* (over Nederland in de jaren vijftig) in het Noordbrabants Museum nog vers in het geheugen kunnen we nu naar *Sixties!* in het Haags Gemeentemuseum. En in september opent, wederom in het Noordbrabants Museum, *Wauw!* een expositie over ons land in de jaren zeventig. Intussen verdwijnen andere, stillere getuigen van dit tijdsgewricht zonder veel protest uit ons straatbeeld. Dat geldt ook voor de omgevingsvormgeving uit de jaren zestig en zeventig. Net als de monumentale wandkunst een schoolvoorbeeld van een stroming met een hoog idealistisch karakter, en dus van niet alleen artistieke maar ook historische waarde.

Veranderende houding

Die historische waarde onderkent ook Chantal van Doorn. Als het aan haar persoonlijk ligt dan zou er best wat werk mogen worden herplaatst in het nieuwe complex. “Het krijgt dan ook een symbolische betekenis.”

Er is een groeiend besef van de waarde van de monumentale wandkunst. In Den Haag gaat de wederopbouwwijk ZuidWest op de schop. De gemeente heeft de kunst al in kaart gebracht. In de tentoonstellingsruimte van Stroom trekken 66 kunstwerken uit de periode 1951-1970 in een diashow aan je voorbij. Zo uitgelicht valt de verbluffende schoonheid van sommige werken op.

Er is een groeiend besef van de waarde van monumentale wandkunst.

Wat een rijkdom. "De hoeveelheid kunstwerken in deze wijken is representatief voor een gemiddelde wederopbouwwijk", zegt Rutger Morelissen. "Dit hangt samen met de in 1951 ingestelde percentageregeling, waarbij 1,5 procent van de bouwsom aan beeldende kunst besteed moest worden. Alleen al 1500 monumentale wandkunstenaars waren aangesloten bij kunstenaarsverenigingen, zoals de Vereniging van beoefenaars van de Monumentale Kunsten. We hebben het dus over een toepassing op grote schaal. De nagestreefde synthese van architectuur en beeldende kunst leverde heel diverse en bijzondere kunstwerken op." Hij verwacht dat de herwaardering voor deze kunst doorzet. "Ik merk dat mensen (onbewust) toch gehecht zijn geraakt aan de kunst in hun buurt. Als een school of ander belangrijk gebouw uit de wederopbouwperiode met sloop bedreigd wordt, komt het dikwijls voor dat leerlingen en buurtbewoners protesteren omdat daarmee 'hun' kunstwerk verdwijnt. Dit geeft aan dat de idealen van de wederopbouwkunstenaars iets blijvends hebben opgeleverd. Daarom moeten wij zorgen dat niet alles verdwijnt."

KNMG

Het is te hopen dat het besef van waarde ook bij projectontwikkelaars doordringt. Steeds meer eigenaren doen al verwoede

pogingen om hun kunstbezit ondanks buitensporig hoge kosten te behouden of te verplaatsen. Zo bezit KNMG in Utrecht (Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst) een ruim twaalf meter lang keramisch wandmozaïek van Nicolaas Wijnberg. *Van de wieg tot het graf* toont in geabstraheerde vormen de verschillende levenscycli. KNMG wilde het werk meenemen naar hun nieuw gebouwde pand in Papendorp. De architect had de wand al verwerkt in zijn ontwerp. De huidige binnenwand zou in de nieuwe situatie, net als voorheen, weer een buitenwand worden. Maar het plan sneuvelde op de kosten. Die liepen in offertes van aannemers al gauw op naar zo'n 70.000 euro. En dan nog durfde niemand te garanderen dat het werk ongeschonden bleef.

Het onderzoek en de fondsenwerving duurde een jaar. De fondsen schrokken van de hoge kosten en de gemeente kan niets doen omdat het geen gemeentelijk bezit is. De dreiging van sloop is intussen geweken omdat de nieuwe eigenaar het pand gaat verhuren. Voor de komende 10 jaar is het werk 'gered'. Maar de gang van zaken bewijst dat goede bedoelingen alleen geen garantie zijn voor een goede afloop.